

İNGİLTERE-RUSYA TİCARETİNDE KARADENİZ: 1818-1850

Numan ELİBOL*

Özet

Bu makalenin amacı, esas itibarıyla zirai bir ekonomiye sahip olan Karadeniz havzası ile sanayileşmiş bir Batı Avrupa ülkesi olan İngiltere arasında 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ticareti, birinci el kaynaklara dayalı olarak ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Karadeniz ticaretinin Rusya ile sınırlandırılmış olması, bu dönemde yapılan ticaretin tamamına yakınının Rus iskeleleriyle gerçekleştiriliyor olması nedeniyledir. Araştırma boyunca yapılan hesaplamalar ve değerlendirmeler, mübadeleye sahne olan malların resmi değerleri üzerinden yapılmıştır. İki bölge arasındaki ticaretin hacmi, ithalat ihracat dengesi ve mal kompozisyonu dikkate alınarak yapılan çalışma sonucunda, taraflar arasında araştırma dönemi boyunca artış eğiliminde olan ticaretin yüzyıl ortalarına doğru belirgin biçimde sıçrama içerisine girdiği; ithalat ihracat dengesinin Rusya'nın lehine olduğu; Rusya'nın yaptığı ihracatın tamamına yakınının sınırlı sayıdaki tabii ürün ve hammaddelerden meydana geldiği; İngiliz ihracat mallarının zengin bir yelpaze oluşturduğu ve bu yelpazede sanayi mamulleri, sömürge ürünleri, madenlerin ağırlıklı yere sahip olduğu; ve yüzyıl ortalarına doğru, sömürge ürünlerinin ihracat malları içinde ön plana çıkmaya başladığı ortaya çıkmıştır. Yapılan ticaretin karakterinin şekillenmesinde yeni gelişen endüstri dalları, yaygınlaşan sömürge ticareti ve artan beslenme ihtiyacının belirleyici olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Ticaret, İngiltere/Britanya, Rusya, 19. yüzyıl

Jel Sınıflaması: N73

BLACK SEA IN ANGLO-RUSSIAN TRADE: 1818-1850

Abstract

This article intends to describe in general outline and on the basis of first-hand sources the trade conducted between the Black Sea, a region ruled principally by a rural and natural economy, and England, an industrialized western country, in the

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
nelibol@ogu.edu.tr

first half of the 19th century. The reason why the trade was confined to Russian Black Sea is due to the fact that it was conducted almost entirely through the Russian ports at that time. All the calculations and evaluations in the research were made on the basis of the official value of trade items subject to exchange. At the end of the research, which focused on the volume and balance of trade and the composition of goods, it was found out that, the trend of increase observed through the research period became distinct towards the mid-century; the balance of trade was to the benefit of Russia; the Russian exports consisted almost completely of limited agricultural products and natural goods; English export articles comprised a wide variety of goods, in which the industrial products, mines, and colonial merchandise were prominent; and the colonial articles tended to become discernible among the exports towards the mid-century. It was inferred that the character of the trade was determined by the newly emerging industries, the colonial trade and the increasing need of nourishment.

Keywords: Black Sea, Trade, England/Britain, Russia, 19th Century

Jel Classification: N73

1. GİRİŞ

19. yüzyılın ilk çeyreği, Avrupa’da Napolyon savaşlarının sona erip siyasi istikrarın sağlandığı ve sanayileşmenin etkilerinin hissedilmeye başlandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde İngiltere de kendi sanayi için Kuzeydoğu Avrupa’nın hammaddelerine daha fazla ihtiyaç duymaya başlamış ve bölgeden yaptığı ithalatı arttırmıştır. Yapılan ithalatın bir kısmı yerli sanayiinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerden meydana gelirken, önemli bir kısmı da şehirleşen ve artan nüfusun beslenme ihtiyacını karşılayacak tahıl ürünlerinden oluşmuştur. İngiltere ile Rusya arasında Karadeniz yoluyla ticaret yapılmaya başlanması da, Karadeniz havzasının en önemli ticaret maddesi durumundaki buğdaya duyulan talebin Batı’da görülmedik bir biçimde arttığı yıllarda gerçekleşmiştir.¹

19. yüzyılda İngiltere ile Rusya arasında Karadeniz yoluyla yapılan ticaret, İngiltere’nin 18. yüzyılda Rusya ile Baltık üzerinden yaptığı ticaretle benzerlik göstermiştir. 18. yüzyıl sonlarında İngiltere Rusya’dan Baltık aracılığıyla keten, kendir-kenevir, keten bezi, donyağı, deri, demir, ahşap kalas vs. ithal ediyordu. Bu ithalatta büyük ölçüde St. Petersburg kullanılmakta; ancak Riga, Wyburgh, Narva, Fredericksam ve Archangel’den de ithalat yapılmaktaydı. Buna karşılık Rusya’ya muhtelif mamul mallar ve ham madde ihraç ediliyordu. İki bölge arasındaki ticarete ticaret

¹ Batı’da 1816 ve 1817 yıllarında zirve yapan talebin ardından, bu ticaretin merkezi durumundaki Odessa (Hocabey) Rus yönetimi tarafından Batı dünyası için bir cazibe noktası haline getirilmeye çalışılmış ve 1717 yılında *serbest ticaret bölgesi* ilan edilmiştir. Bir sonraki yıl da, İngiltere’nin Rusya’dan yaptığı buğday ithalatında Petersburg, Riga ve Archangel gibi Baltık ve Beyaz deniz iskelelerinin yanı sıra, Karadeniz’deki Odessa (Hocabey) iskelesi de kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. J. Dede, **Der Handel des Russischen Reichs**, Mitau & Leipzig, 1844, s. 100; Gustav von Gülich, **Die Gesammten Gewerblichen Zustände in den Bedeutenden Ländern der Erde**, Zweiter Band, Friedrich Frommann, Jena 1844, s. 265

dengesi Rusya'nın lehineydi ve aradaki fark Rusya'ya nakit veya poliçeler halinde ödenmekteydi.² 19. yüzyılda da bu tablo çok değişmemişti. 1810'larda İngiltere'nin Rusya'dan aynı yolla ithal ettiği ticaret maddeleri listesinde, İran menşeli mallar (ipek vs.), zift, katran, deri ve post, kürk, potas, demir, bakır, keten, kendir, kenevir, keten ipliği, keten tohumu, havyar, yelken bezi vb.; ihraç malları listesinde ise muhtelif yünlü, ipekli, merserize, hırdavat, silah, barut, kükürt, kurşun, kalay, kurşun-kalay alaşımı, ringa balığı, günlük (buhur), zaç (demir sülfat), üstübeğ, boya ağacı, altın ve gümüş iplik, dantel-şerit, şeker, biber, tütün gibi maddeler yer almaktaydı.³

Rusya açısından bakıldığında, ağırlıklı olarak hammadde ve zirai ürün ihracına ve artan miktarlarda mamul mal ithaline dayanan bu ticaret yapısı, 18. yüzyılda Avrupa ile yapılan ticaretin de genel karakterini yansıtıyordu. 19. yüzyıla girilirken İngiltere'de talebi artan demir Rusya'nın en önemli ticaret maddesi haline gelirken, Avrupa'ya hububat ihracı artmıştı. Bir yandan da Ukrayna'da tütün yetiştirilmeye çalışılıyordu. Ancak içinde kürkün de yer aldığı geleneksel ihraç malları arasında sadece gemicilik sanayinin ihtiyaç duyduğu ürünler ve potas önemli rol oynamaya devam etti. Buna karşılık Rusya'nın Batı'dan ithal ettiği ticaret maddeleri arasında, sömürge ürünleri önemli bir yer işgal ediyordu. Çay, İngiliz ve Hollandalılar tarafından getirilen kahve, baharat ve İngiltere aracılığıyla ithal edilen ve Ukrayna'da yetiştirilenlere göre daha kaliteli olan Virginia ve Maryland tütünü başlıca sömürge ürünleri arasındaydı. Diğer ithal eşyası arasında ise ateşli silahlar, muhtelif alet-edevat, boya, sabun, kâğıt ve diğer sanayi mamulleri yer alıyordu. Şarap kârlı bir ticaret maddesi olmaya devam ederken, kumaş ithali düşüş içerisindeydi. Bu ticaretin merkezi de Baltık idi.⁴

İngiltere'nin Rusya ile Karadeniz üzerinden yaptığı ticaretin hacmi ilk yıllarda Baltık yoluyla yapılan ticaretin hacmiyle mukayese edilemeyecek kadar düşüktü. 1830'larda hâlâ mütevazi oranlara sahip olan bu ticaret, 1840'ların sonlarında ivme kazanarak Baltık üzerinden yapılan ticarete rakip olmaya başladı. Bilhassa 1846 yılında İngiltere'de yabancı buğday ithalatını kısıtlayıcı Hububat Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması ve gümrük vergilerinin düşürülmesinden sonra Karadeniz'den yapılan ithalat hız kazandı. 1840 ile 1850 arasında Karadeniz'den İngiltere'ye ihraç edilen buğday miktarı yedi kat arttı.⁵

² W. B. **Observations on the Commerce of Great Britain with the Russian and Ottoman Empires and on the Projects of Russia against the Ottoman and British Dominions**, London 1801, s. 1-2

³ **Lex Mercatoria**, Der. Joseph Chitty, Sixt Edition, v. II, London 1813, s. 112

⁴ Walther Kirchner, "Introduction: Some Remarks on the Course of Russian-Western Trade Relations", **Commercial Relations between Russia and Europe 1400-1800**, Russian and East European Series vol. 33, Indiana University Publications, Indiana 1966, s. 14-15

⁵ Aynı dönemde Rus iskelelerine gelen yabancı gemilerin sayısı da üçe katlandı. 1853'e gelindiğinde, Rusya'nın ihracatının 1/3'ünden fazlası Karadeniz yoluyla gerçekleştiriliyordu. Charles King, **The Black Sea: A History**, Oxford University Press, Oxford, New York, 2004, s. 167, Mose Lofley Harvey'in **The Development of Russian Commerce on the Black Sea and its Significance** başlıklı (University of California, Berkeley, 1938) doktora tezinden naklen.

19. yüzyıl ortalarında Karadeniz İngiltere için her şeyden önce bir ithalat merkezi olmaya devam etti. Aynı dönemde Karadeniz'den ihraç edilen ürünler çeşit olarak Baltık üzerinden yapılan ihracattan daha sınırlıydı ve başta buğday ve keten tohumu olmak üzere don yağı ve yün gibi belirli zirai ve tabii ürünler üzerinde yoğunlaşmıştı. İngiltere'nin Rusya'dan ithal ettiği yulaf, keten, kendir, keten ve kendir tohumu, demir, donyağı, katran, kalın ve sert kıl, keten mamulleri ve kereste, ağırlıklı olarak kuzey limanlarından gelirken, buğday ve un ihracında daha çok Karadeniz kullanılıyordu. 1840–1853 arasında İngiltere'ye ithal edilen buğday ve unun % 8'i Karadeniz limanlarından temin edilirken, Kuzey iskelelerinden yapılan ithalatın payı % 6 idi.⁶

19. yüzyıl ortalarında İngiltere ile Rusya arasındaki ticarete, Karadeniz'in artan ağırlığına rağmen, Baltık merkezli kuzey iskeleleri tercih edilmeye devam etti. İngiltere ile yapılan ticarete Beyaz Deniz ve Hazar Denizi'nin kayda değer bir yeri yoktu. Mübadeleye sahne olan malların değeri değil de miktarı söz konusu olduğunda ise, aynı dönemde İngiltere ve Rusya arasında Baltık ve Karadeniz üzerinden taşınan mallar yaklaşık olarak birbirine eşitti.⁷ Bu durum, tabii olarak, Karadeniz'den ihraç edilen en önemli ticaret maddelerinin hacimli ve ağır mallardan oluştuğu anlamına geliyordu. Bu hacimli ve ağır ticaret maddelerinin başında da buğday, donyağı, keten tohumu, kereste ve yün gelmekteydi.⁸

Bu araştırma, yukarıda kabaca tasvir edilen Karadeniz merkezli İngiltere-Rusya ticaretine daha yakından bakmayı ve bu ticaretin genel karakterini ticaret hacminin seyri, ithalat-ihracat dengesi ve mübadeleye sahne olan malların yapısı üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Amaçlanan hedeflere ulaşabilmek için yararlanılan başlıca kaynak malzeme İngiliz gümrük kayıtlarıdır. Araştırma periyodu, bu ticaretin genel karakterinin gözlemlenebildiği kabul edilen 19. yüzyıl ortasıyla sınırlandırılmış; araştırmanın başlangıç tarihi olarak da, İngiltere ile Rusya arasında doğrudan ticaretin yapılmasına başlandığı 1818 yılı esas alınmıştır.

İnceleme sırasında hem ithalat-ihracat dengesi ve ticaret hacmi ile ilgili olarak; hem de mal kompozisyonu ve muhtelif ticaret maddelerinin uzun vadeli ticaret trendleri ile ilgili olarak “resmi değerler” esas alınmıştır. Bununla birlikte ihracat rakamları ve ihraç malları söz konusu olduğunda “reel” değerlere de yer verilmiştir.

Mal kompozisyonunun ortaya konmaya çalışıldığı ticaret maddeleri ile ilgili bölümde ithalat ve ihracat ayrı ayrı ele alınırken; ihraç malları kendi içinde yerli (*British*) ve sömürge (*colonial*) ürünleri olarak ikiye ayrılmıştır. Ancak hemen ardından, yerli ve sömürge ürünlerinin bir arada değerlendirildiği ihraç malları için müstakil bir ihraç malları gurubu oluşturulmuştur.

Araştırmanın sonuç bölümünde, gümrük kayıtlarına bağlı olarak elde edilen veriler, dönemin ekonomik gelişmeleri, üretim teknolojisi ve fiyat hareketleri ile de

⁶ J.T. Danson, “Our Trade with Russia, in Peace and War”, **Journal of Statistical Society of London**, Vol. 13, No. 3, September 1854, s. 208-209, 214-15.

⁷ Danson, **a.g.m.**, s. 212

⁸ **A.g.m.**, s. 215.

irtibatlandırılmaya çalışılmış; mamul mal ihraç eden sanayileşmiş bir Batı ülkesi ile hammadde arz yeteneği yüksek zirai karakterli bir Doğu bölgesi arasındaki ticaretin karakterine açıklık kazandırılmaya çalışılmıştır.

2. TİCARET HACMİ VE İTHALAT-İHRACAT DENGESİ

İngiltere ile Rusya arasında Karadeniz yoluyla yapılan ve mevcut inceleme ve araştırmalardan büyük ölçüde takip edilebilen ticaret faaliyetlerini, İngiliz gümrük kayıtlarına müracaat ederek daha derinlemesine ele almak ve başta ticaret hacmi ve ithalat-ihracat dengesi olmak üzere uzun vadeli eğilimleri ortaya çıkarmak mümkündür. Ancak bu noktada cevaplanması gereken bazı sorular da gündeme gelmektedir. Öncelikle İngiltere ile Rus iskeleleri arasında yapılan ticaretin, bölgesel bir ticaret olarak İngiltere-Karadeniz ticaretinin tamamını temsil edip etmediğine açıklık getirmek lazımdır. Aynı dönemde İngiltere ile Karadeniz arasında yapılan ticaret Rus iskeleleriyle mi sınırlıdır? Araştırma boyunca yararlanılan temel kaynaklar bu konuda yeterince aydınlatıcı değildir. Ancak aynı kaynakların içeriğiyle bir ölçüde örtüşen bazı Osmanlı kaynaklarına müracaat edildiğinde⁹, söz konusu dönemde İngiltere ile Karadeniz arasında doğrudan yapılan ticaretin büyük ölçüde Rus iskeleleriyle sınırlı olduğunu söylemek zor değildir. Bu kaynaklara göre 1818-1833 yılları arasında Karadeniz'deki Osmanlı iskeleleri ile İngiltere arasında doğrudan yapılan bir ticareten bahsetmek neredeyse imkansızdır. 1827 yılında Tuna iskelesi Kalas'tan kalkıp Liverpool'a varan bir İngiliz bandıralı gemi hariç tutulacak olursa, bu dönemde Karadeniz'deki Osmanlı iskelelerinden hareket edip İngiltere'ye ulaşan bir gemi yoktur. Buna karşılık 1827 ve 1831 yıllarında İngiltere'den kalkan iki geminin son durağı Trabzon iskelesi olmuştur. Halbuki aynı dönemde Karadeniz'deki Rus iskelelerinden hareket edip İngiltere'ye ulaşan gemilerin sayısı 166; İngiltere'den gelenlerin sayısı ise 95'tir.¹⁰

Yukarıdaki manzaranın 19. yüzyılın ortalarına doğru da çok fazla değişmediği düşünülebilir. 1830'ların ortalarına doğru kesintiye uğrayan ancak 1840'lardan itibaren bir ölçüde yeniden takip edilebilen Osmanlı kaynaklarına bakılacak olursa¹¹, İngiltere çıkışlı gemilerin yöneldiği Karadeniz iskelelerinin, yine büyük ölçüde Rus iskeleleriyle sınırlı kaldığı görülecektir. Bu kaynaklarda, 1840'ların ortalarına kadar İngiltere'den hareket eden ve boğazlardan geçip kuzeye yönelen İngiliz gemilerinin varış yeri olarak sadece Kocabey'in (Odessa) adı tasrih edilmiştir. 1840'ların sonları-

⁹ Numan Elibol, "İzn-i Sefine Kayıtlarının Karadeniz Ticareti ile İlgili Kullanılabilirliği Üzerine Bir Deneme: İngiltere-Rusya Ticareti (1818-1833)", **Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık Armağanı**, KTB Yayınları, İstanbul 2013, s. 332-37.

¹⁰ Bu dönemde Karadeniz iskelelerinden mal alan toplam 166 gemiden 157'sinin kalkış yeri Kocabey (Odessa); 5'inin Taygan (Taganrog); 2'sinin "Rus iskeleleri"; diğer ikisinin de "belirsiz"dir. Aynı şey İngiltere'den Karadeniz'e mal getiren gemiler için de geçerlidir ve boğazdan geçiş yapan gemiler başta Kocabey (Odessa) olmak üzere "kuzeydeki Rus iskeleleri"ne yönelmiştir: Elibol, **a.g.m.**, s. 336-37

¹¹ Bkz. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA): **A.DVN.DVE (3) 4/10**, 11 vd.; **A.DVN.DVE.d 35/2**: 73-78 (391)

na gelindiğinde bile, Trabzon¹² veya İbrail-Kalas gibi¹³ Tuna liman kentlerinin adının hala nadiren zikredildiği görülmektedir.

Ticaret faaliyetleri ile ilgili değerlendirmelerde, Karadeniz ticaretinde İngiltere'nin payının ne olduğu ve İngiltere'nin bölge ile yaptığı ticaretin Karadeniz ticaretinin karakteristiklerini yansıtmayı yansıtmadığı da hesaba katılmalıdır. 19. yüzyıl başlarına ait değişik rapor ve gözlemlerden¹⁴, Karadeniz'de faaliyet gösteren Batılı tüccar gemileri içerisinde İngiliz bandıralı gemilerin Rus ve Avusturya bandıralı gemilerin oldukça gerisinde kaldığını ancak istikrarlı bir artış trendi yakaladığını görmek zor değildir. Bu durum, aynı döneme ait Osmanlı kaynaklarına¹⁵ göz atıldığında da teyit edilebilmektedir. Aynı kaynaklara göre, özellikle Rusya, Avusturya, Fransa ve İngiltere gibi devletlerin Karadeniz'den yaptıkları ithalat söz konusu olduğunda, malların ülkelere veya bandıralara göre fazla farklılık göstermediği söylenebilir. Ancak daha kesin sonuçlara ulaşmak için her ülkenin Karadeniz ticaretini ele alan monografik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu da aşikardır.

İngiltere'nin Karadeniz'deki Rus iskeleleriyle 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca yaptığı ticaret, gümrük kayıtlarından oluşturulan tablo ve grafiğe şu şekilde yansımıştır:

¹² George Wakeham'ın "Jemmy Jones" adlı gemisiyle 26 Haziran 1847 (13 Receb 1263) tarihinde Liverpool'dan getirmiş olduğu 696 balye muhtelif manifatura eşyası BOA: A.DVN.DVE (3) 7/26.

¹³ John Cork'un "John Peat" adlı gemisiyle 9 Ağustos 1847 yılında getirmiş olduğu muhtelif eşya.

¹⁴ M. Anthoine, *Essai Historique sur le Commerce et la Navigation de la Mer Noire*, Paris 1805, s. 206-207; Jacob William, *Tracts Relating to the Corn Trade and Corn Laws: Including the Second Report* (Notices Respecting the Commerce of the Black Sea and of the Sea of Azoff; More Specifically as Regards the Trade in Wheat), London, John Murray, Albemarle-Street, 1828, s. 19; "A Memoire on the Trade of the Black Sea (by Henry A. S. Dearborn, Boston, Wells & Lilly, 1819)", *The North American Review*, Vol. 10, 1820, s. 173, 176-77.

¹⁵ Bkz.: BOA: A.DVNS.HADR.d 10; A.DVN.DVE.d 30/5, 31/6, 35/2, 37/3, 63/7, 64/8, 65/9, 66/10, 88/6, 89/7, 90/8; *İzn-i Sefine Defteri* 7.

Tablo 1: İngiltere ile Rusya Arasında Karadeniz Yoluyla Yapılan Ticaret (Sterlin)

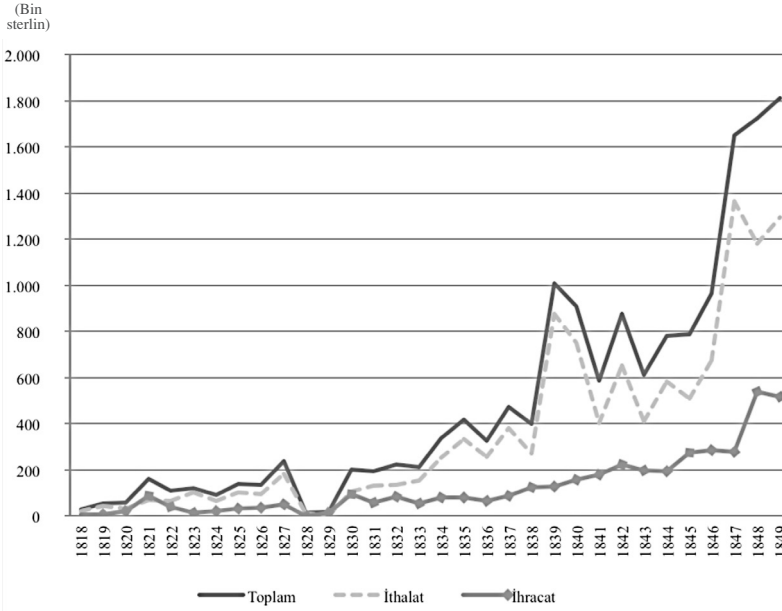
<i>Yıllar</i>	<i>Rusya'dan İthalat</i>	<i>Rusya'ya İhracat¹⁶</i>	<i>Toplam</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Rusya'dan İthalat</i>	<i>Rusya'ya İhracat</i>	<i>Toplam</i>
1818	21626	6596	28222	1835	335010	82433	417443
1819	45004	7190	52194	1836	256831	68561	325392
1820	34637	21585	56222	1837	382614	90368	472973
1821	68117	90122	158239	1838	272431	126499	398930
1822	66983	41717	108700	1839	876055	130781	1006836
1823	104658	15708	120366	1840	751546	157616	909162
1824	67322	23128	90415	1841	403754	180253	584007
1825	103572	32726	136298	1842	651239	224377	875616
1826	96004	39533	135537	1843	410296	200164	610460
1827	187736	51918	239654	1844	583392	194924	778316
1828	12451	1224	13675	1845	510971	277116	788087
1829	2245	14003	16248	1846	676557	287296	963853
1830	105349	95162	200511	1847	1366534	280581	1647115
1831	130936	59988	190924	1848	1181188	542153	1723341
1832	137290	83864	221154	1849	1294624	517432	1812024
1833	155766	56480	212246	1850	1312305	*236737	1549042
1834	253190	83356	336546	Toplam	12858233	4321591	17179824
				%	74.84	25.16	100

Kaynak: The National Archives: **CUST 4:** 13-45; **CUST 8:** 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71; **CUST 10:** 9-41.

* Bu yılın “İngiliz” ihracat ürünlerine ait değerler “resmi değerler” yerine “reel değerler” ile verilmiştir.

¹⁶ İhracat rakamlarına İngiltere'nin yerli ürünlerinin yanı sıra sömürge ürünlerinin değerleri de dahildir.

Grafik 1: İngiltere'nin Rusya ile Karadeniz Üzerinden Yaptığı Ticaret, 1818-49 (Resmi Değerler)

Kaynak: The National Archives: **CUST 4:** 13-45; **CUST 8:** 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71; **CUST 10:** 9-41

Tablo 1 ve Grafik 1, İngiltere ile Rusya arasında Karadeniz üzerinden yapılan ticaretin hacmini ve ithalat-ihracat dengesini yakından görebilmemizi sağlar. Taraflar arasındaki ticaretin başlangıç seviyesi ile 19. yüzyıl ortalarında geldiği seviye arasındaki ciddi fark, dikkat çekicidir. İstikrarlı bir artışa sahne olan bu ticaretin, 1820'lerin sonlarında, hususiyile 1828 ve 1829 yıllarında kesintiye uğradığı da gözlerden kaçmamaktadır. Bunu, 1820'lerin başlarındaki Yunan isyanı sırasında İngiltere'nin Fransa ve Rusya ile birlikte Yunanistan'ın yanında yer alması; 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması ve sonrasında meydana gelen gelişmelere bağlamak zor değildir.

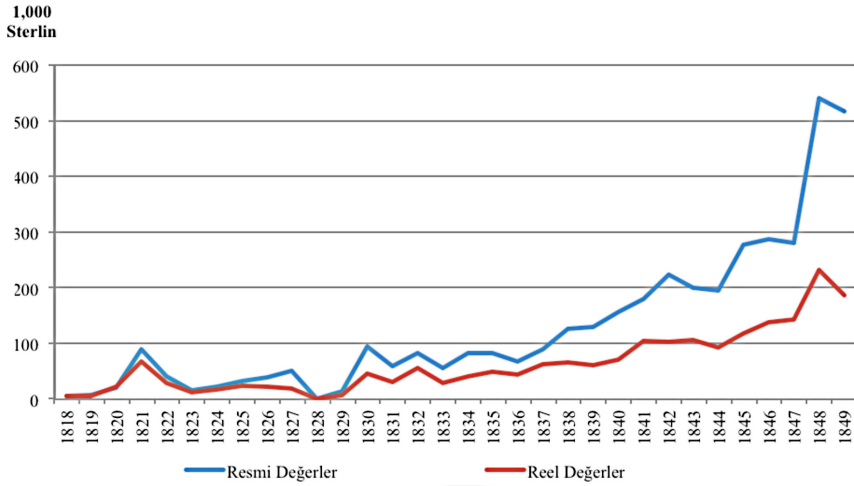
İthalat ve ihracat rakamlarının resmi değerlerle ve ayrı ayrı değerlendirilmesi durumunda, ticaret dengesinde Rusya'nın lehine bir durumun ortaya çıktığı göze çarpar. Ancak daha da dikkat çekici olan, ithalat ve ihracat arasındaki farkın oldukça yüksek oluşudur. İngiltere'nin Karadeniz'den yaptığı ithalat, buraya yaptığı ihracatın üç katından fazladır. Dahası, toplamda % 26.13'lük¹⁷ bir orana sahip ihraç mallarının % 20.74 kadarının "sömürge ürünleri"nden ibaret olduğu; bu durumda İngiltere'nin

¹⁷ İhracat rakamlarının reel değerlerle verildiği 1850 yılına ait verilerin dahil edilmesi durumunda bu oran % 25.16'ya inmektedir. Bu durumda ihraç malları içerisinde sömürge ürünlerinin payı da % 21.13 olmaktadır. Sömürge ürünlerinin dikkate alınmaması durumunda Karadeniz'den yapılan ihracatın oranı % 20'nin de altına inmektedir.

kendi ihrac mallarının oranının % 20.71'e indiği hatırlanmalıdır. Bu, ithalat ile ihracat arasında yaklaşık 5 katlık bir farkın oluşması anlamına gelmektedir.

Ticaret hacmi ve ithalat-ihracat dengesi ile ilgili değerlendirmelerde, resmi değerleri ifade eden rakamların yerine reel değerleri ifade eden rakamların kullanılması tercih edilegelmiştir. İngiltere'den Rusya'ya yapılan ihracatta resmi değerlerin yanı sıra reel değerlerin de kullanılması durumunda aşağıdaki gibi bir grafik ortaya çıkmıştır:

Grafik 2: İngiltere'nin Rusya'ya Karadeniz Yoluyla İhracatı, 1818-1849*

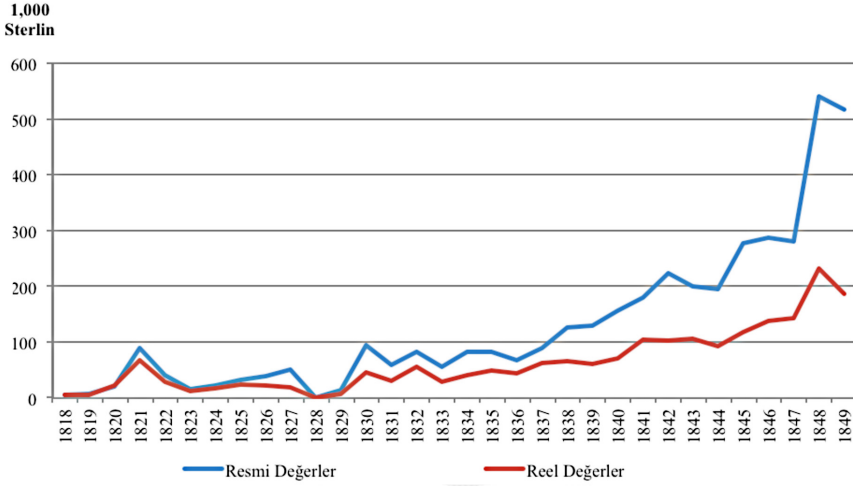
Kaynak: The National Archives: CUST 8: 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71

* Hesaplamalara sömürge mallarının değerleri dahil edilmemiştir.

Reel değerler dikkate alındığında, artış trendinin daha düşük olduğu ve resmi değerlerle reel değerler arasındaki makasın yüzyıl ortalarına doğru açıldığı görülmektedir. Araştırma dönemi boyunca reel değerler resmi değerlerin ancak ortalama % 59.71'ine karşılık gelebilmiştir. Bu durum, ticaret hacminin resmi değerlerle ortaya konandan daha düşük kaldığını gösterdiği gibi, ihrac mallarının fiyatlarında genel bir düşüş eğiliminin hakim olduğu anlamını da taşımaktadır. Bununla birlikte, ihracattaki genel trendi gösterebilme kapasitesi bakımından hem resmi değerlerin, hem de reel değerlerin bir ölçüde örtüştüğü kabul edilebilir.

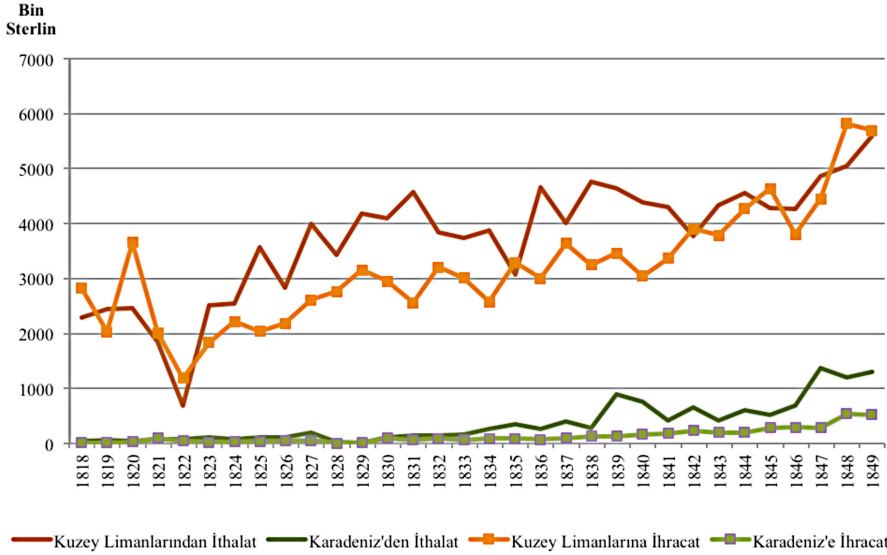
Ticaret hacmindeki radikal artış eğiliminin ve ithalat-ihracat dengesinde ortaya çıkan büyük farkın Karadeniz'e ticarete mahsus bir durum olup olmadığı, doğal olarak aydınlatılmaya muhtaç bir konudur. Bunun için İngiltere'nin Karadeniz dışındaki Rus iskeleleriyle yaptığı ticarete bir göz atmak ve İngiltere-Rusya ticareti içerisinde Karadeniz iskelelerinin payını öğrenmek yerinde olacaktır. 1818-1849 arasında İngiltere-Rusya ticaretinin hacmi, ithalat-ihracat rakamları ve bu rakamlar içerisinde Karadeniz'in payını gösterir grafikler, aşağıdaki gibi şekillenmiştir.

Grafik 3: İngiltere-Rusya Ticaretinde Kuzey (Baltık) ve Güney (Karadeniz) İskeleleri, 1818-1849 (Resmi Değerler)

Kaynak: The National Archives: CUST 4: 15, 20, 25, 30, 35, 39, 41, 45; CUST 8: 11, 21, 31, 41, 51, 60, 63, 71; CUST 10: 11, 16, 21, 26, 31, 35, 37, 41.

Grafik 4: İngiltere-Rusya Ticaretinde Kuzey (Baltık) ve Güney (Karadeniz) İskeleleri, 1818-1849 (Resmi Değerler)

Kaynak: The National Archives: CUST 4: 15, 20, 25, 30, 35, 39, 41, 45; CUST 8: 11, 21, 31, 41, 51, 60, 63, 71; CUST 10: 11, 16, 21, 26, 31, 35, 37, 41.

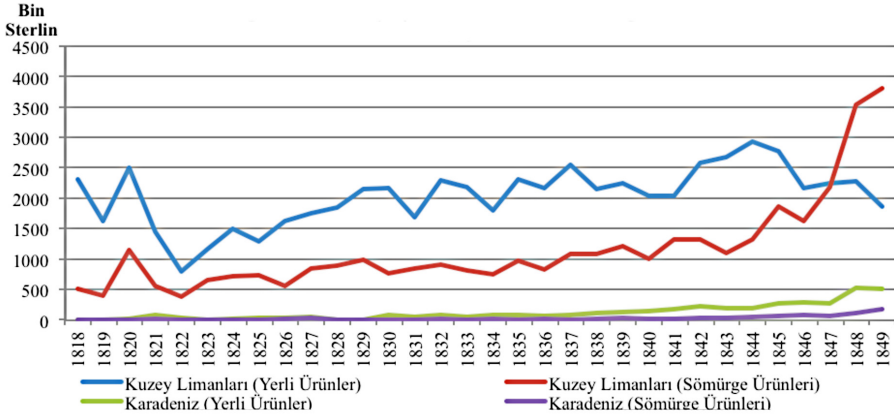
Grafik 3'e bakıldığında, kuzey iskelelerine ait trendin Karadeniz ticaretine ait trendle benzerliğinin az olduğu, hatta zaman zaman tezat teşkil ettiği söylenebilir. Grafikte ilk dikkat çeken nokta, İngiltere'nin Rusya ile yaptığı ticaretin neredeyse bütünü Baltık merkezli kuzey iskeleleri üzerinden yapılıyor olmasıdır. Buna karşılık hem kuzey iskeleleri (Baltık), hem de Karadeniz yoluyla yapılan ticaret artış eğilimindedir. Ancak bu artış Karadeniz yoluyla yapılan ticarete ancak 1830'ların sonlarından itibaren belirginleşmeye başlamıştır.

İthalat ve ihracatın ayrı ayrı değerlendirilmesi durumunda ulaşılabilecek sonuçlar biraz daha farklıdır. Öncelikle hem Baltık, hem de Karadeniz yoluyla yapılan ticarete İngiltere'nin ithalatı bariz biçimde fazladır. İthalata nispetle oldukça düşük seviyelerde seyreden ihracat, yüzyıl sonlarına gelindiğinde hem Karadeniz, hem de kuzey (Baltık) bölgesinde canlanmıştır. Ancak kuzey iskelelerindeki canlanma çok daha dikkat çekicidir ve bazı yıllarda ihracatın ithalatı geride bıraktığı görülür. Buna rağmen 19. yüzyıl ortalarına doğru toplam ticaret hacmi içerisinde Karadeniz'in payı artmaya başlamıştır. Bu artışta ithalat daha belirleyici olmuştur. Araştırma dönemi boyunca İngiltere'nin Rusya'dan yaptığı ithalatta Karadeniz'in payı ortalama % 7.5'dir. Ancak 1840-1849 arasındaki son on yıl esas alındığında bu oran % 14,2'ye yükselmiş ve bazı yıllarda % 20'lerin üzerine çıkmıştır. Aynı dönemde, ithalat kadar olmamakla birlikte ihracatta da hafif bir artış meydana gelmiş; dönem içinde % 3.27 olan ihracatın oranı, 1840-1849 arasında % 6,04'ye yükselmiştir.

Rusya'ya kuzey (Baltık) limanları üzerinden yapılan ihracatın artmasında, sömürge ürünleri etkili olmuş gözükmektedir. Bu güzergahta sömürge ürünlerinin toplam ihracat içerisindeki payı 1818-1849 arasında % 33.97'dir. Ancak 1840-1849 arasındaki son on yıl içerisinde bu oran % 42.75'i bulmuş; 1840'ların ikinci yarısından itibaren de % 60'ların üzerine çıkmaya başlamıştır. Rusya'ya Karadeniz yoluyla yapılan ihracatta ise sömürge ürünlerinin payı % 20.74'tür. 1840-49 arasındaki son on yıla bakıldığında da, artış oranı % 1'e dahi ulaşmamaktadır. Karadeniz yoluyla yapılan sömürge ihracatının Rusya'ya yapılan toplam sömürge ürünleri ihracatında ise Karadeniz'in payı % 1,86'dır.

Kuzey limanları ve Karadeniz yoluyla Rusya'ya yapılan ihracatta yerli (*British*) ve sömürge ürünlerinin artış trendi grafiğe şu şekilde yansımıştır.

Grafik 5: İngiltere'den Rusya'ya Yapılan Yerli ve Sömürge Ürünleri İhracatı, 1818-1849

Kaynak: The National Archives: CUST 4: 15, 20, 25, 30, 35, 39, 41, 45; CUST 8: 11, 21, 31, 41, 51, 60, 63, 71; CUST 10: 11, 16, 21, 26, 31, 35, 37, 41.

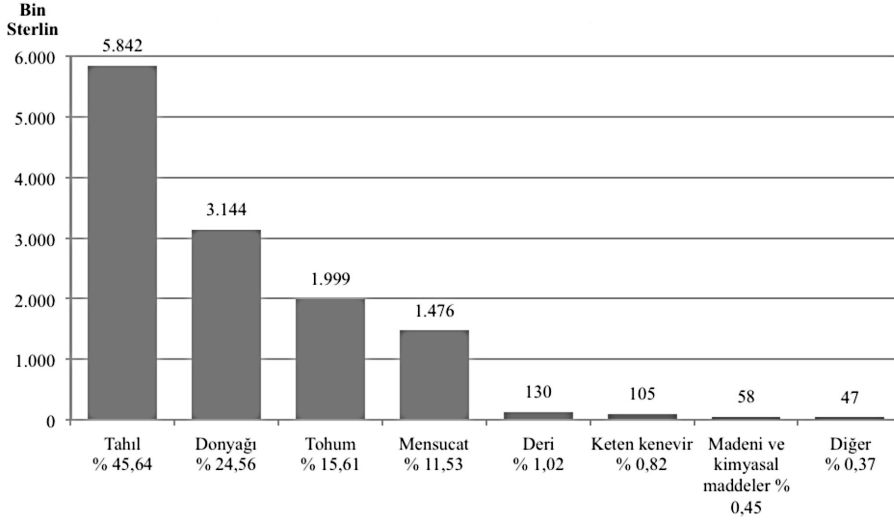
Gerek yukarıdaki tabloya yansıyan sömürge ürünleri ihracına dair rakamlar; gerekse toplam ticaret hacmi içerisindeki ağırlıklı pay, kuzey iskelelerinin 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde hala İngiltere ile yapılan ticarete rakipsiz olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Karadeniz'in araştırma döneminin sonlarına doğru İngiltere ile yapılan ticarete artan payı da gözden kaçmamaktadır. Bu durum, 19. yüzyılın ikinci yarısı üzerinden yoğunlaşan yeni araştırmalara müracaat etmeyi gerekli kılmaktadır.¹⁸

¹⁸ 1852 yılı itibarıyla İngiltere'ye kuzey iskeleleri üzerinden yapılan ithalatın değeri 4.190.829 poundda kalırken, Karadeniz'den yoluyla yapılan ithalatın değeri 2.212.238 pounda çıkmıştı. Bu değer, Rusya'dan yapılan toplam ithalatın % 34.55'ine tekabül etmekteydi. Sömürge mallarını göz ardı edilecek olursa, İngiltere'den Rusya'ya yapılan ihracatta da Karadeniz'in payı 1858 yılında % 13.5'e; 1871'de % 26.49'a yükselmişti. 1891 yılına gelindiğinde bu oran hala % 25.19 kadardı. Bkz. The National Archives: CUST 4: 47, 53, 66, 86; CUST 8: 75 (1852A), 87 (1858A), 89 (1859A), 112 (1871), 132 (1891); CUST 10: 43.

3. TİCARET MADDELERİ

3.1. İTHAL MALLARI

Grafik 1: İngiltere'nin Rusya'dan Karadeniz Yoluyla Yaptığı İthalat, 1818-1850

Kaynak: The National Archives: CUST 4: 13-45

İngiltere'nin Karadeniz'deki Rus iskelelerinden yaptığı ithalata bakılacak olursa, ithal edilen ürünlerin neredeyse tamamen işlenmemiş haldeki tabii ürünlerden meydana geldiği görülür. Tabii ürünlerin de tamamına yakını zirai ve hayvani olup, cüz'i bir kısmını madenler ve kimyasal maddeler teşkil eder.

Zirai ürünler neredeyse büsbütün tahıl ürünlerinden, tahıl ürünleri de büyük ölçüde buğday ve keten tohumundan ibarettir. Buğdayın tahıl ürünleri içerisindeki payı % 95,6'dır. Değer bakımından buğdayla mukayese edilebilecek yegane tahıl ürünü, % 3,47'lik bir orana sahip olan mısırdır. Cüz'i sayılabilecek değerlere sahip olan ve tahıl ürünleri arasında yer verilebilecek diğer zirai ürünler arpa, pirinç, bezelye, yulaf, buğday unu ve fasulye şeklinde sıralanır.

Tohum çeşitleri esasen baklagiller ve yağ elde edilen diğer lifli bitkileri de kapsayacak şekilde geniştir. Tohum gurubu içinde ilk sırayı, ithalatın % 94,34'ünü oluşturan keten tohumu alır. Keten tohumuyla zor da olsa mukayese edilebilecek tek ürün, % 4,55'lik orana sahip olan rapiska (kolza) tohumudur. Listedeki diğer tohum çeşitleri kenevir tohumu, darı tohumu, anason tohumu, barbunya, haşhaş tohumu, yonca tohumu, hardal tohumu, mercimek ve türü belirtilmemiş diğer tohum çeşitleridir.

Keten ve kendir-kenevir sadece tohumu için değil, bitki veya lif halinde işlen-

memiş olarak da ithal edilebiliyordu. Bu şekilde yapılan ithalatın % 31,21'ini keten, % 68,79'unu kenevir bitkisi oluşturmaktaydı.

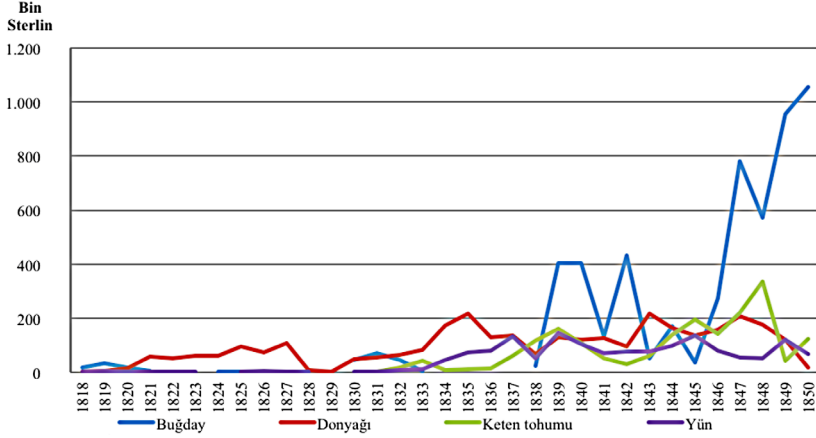
İthalata sahne olan hayvani ürünler büyük ölçüde donyağı ve derilerle sınırlıdır. Donyağı, buğdaydan sonra en büyük ithalat kalemini oluşturmaktadır. Deri ise, donyağına kıyasla toplam ithalatta oldukça düşük bir orana sahiptir ve yapılan ithalatın neredeyse büsbütün ham ve tabaklanmamış deri ve hayvan postlarından meydana geldiği görülür. Bu tür kürk, post, deri ve kuyruklar için buzağı, keçi, koyun, kuzu, manda, inek, at, tavşan, sansar adı zikredilmiştir.

Zirai ve hayvani ürünlerin dışında Rus iskelelerinden yapılan en büyük ihraç kalemini hammadde halindeki mensucat ürünleri oluşturur. Bu gurupta yer alan tekstil ürünlerinin neredeyse tamamını (% 99,96) koyun ve kuzu yünü oluşturur. Buna karşılık mamul haldeki yünlüler yok denecek kadar azdır. Yün ile birlikte ihraç maddesi olarak adı geçen ancak hiçbiri hatırı sayılır değerlere ulaşmayan diğer mensucat ürünleri arasında ipek, keten ve pamuk yer alır. İpeğin yaklaşık yarısı ham halde; geri kalanını tül, dantel, brokar, kadife vb. kumaşlar halinde ihraç edilmiştir. Bir kısmı yün ve pamukla karışık dokunan ketenler ise, büyük ölçüde yelken, yelken bezi, patiska vb. kumaşlar halinde ihraç edilmiştir. Aynı durum, tamamı mamul olarak ihraç edilen, ancak değeri zikretmeye bile değmeyen pamuk için de geçerlidir.

İngilizler tarafından Karadeniz'deki Rus iskelelerinden ithal edilen madenler büyük ölçüde demirden ibarettir. Tamamına yakını (% 95,65) işlenmemiş veya çubuklar halinde yapılan ihracatın cüzi bir kısmını işlenmiş haldeki demir oluşturur. Demir ile birlikte, gayet cüz'i oranlarda çelik ihracı da söz konusudur. Demir ve çelikten sonra ihracata sahne olan ancak önemsiz oranlara sahip madenler pirinç, bronz, bakır ve cam şeklinde sıralanır. Bölgeden İngiltere'ye ihraç edilen ve kayda değer kimyasal ürünler potasla sınırlıdır. İhracata sahne olan potasın değeri, yapılan toplam madeni ürün ihracatının yarısına yakındır.

Yukarıda yer verilen mal gurupları dışında, cüzi miktarlarda ihraç edildiği anlaşılan ve "diğer" başlığı altında toplanan zengin bir mal gurubu da mevcuttur. Bu başlık altındaki mallar içerisinde, hasır (yaygı, paspas vb.), ahşap ürünleri, gıda maddeleri, ecza ve baharat, hayvan kemikleri ve kılları, bilhassa ön plana çıkmaktadır.

Grafik 2: İngiltere'nin Karadeniz'deki Rus İskelelerinden İthal Ettiği Ticaret Maddeleri, 1818-1850

Kaynak: The National Archives: CUST 4: 13-45

Karadeniz'deki Rus iskelelerinden İngiltere'ye yapılan ithalatın araştırma dönemi boyunca nasıl bir seyir izlediğini, yoğun ticarete sahne olan mallar üzerinden takip edebilmek de mümkündür. Bu malların başında gelen buğday, donyağı, keten tohumu ve yün ait ithalat değerlerinin yıl bazında ele alınması durumunda, yukarıdaki gibi bir grafik ortaya çıkmaktadır:

Grafik 2'de yer verilen ticaret maddeleri, İngiltere'nin Karadeniz yoluyla Rusya'dan yapmış olduğu ithalatın % 94,45'ine tekabül etmektedir. Bu ticaret maddelerinin, grafik IV'de değeri ve oranı (% 24,56) verilen donyağı hariç müstakil olarak ele alınması halinde ise, ithalat toplamı içindeki payları şu şekilde sıralanır: Buğday (% 43,63), keten tohumu (% 14,73), yün (% 11,53).

Grafikte dikkat çeken birden fazla özellik içerisinde ilk göze çarpanı, donyağına ait çizginin nispeten istikrarlı olması; bu istikrarın, dip seviyelere inmesine rağmen, diğer ticaret maddeleri için hareketliliğin kesildiği 1828-29 yıllarında da devam etmesidir. Donyağı, 1820'li yıllar boyunca Karadeniz'den külliyetli miktarlarda ihraç edilen yegane ticaret maddesi olarak da diğerlerinden farklılık göstermektedir. Ancak dönem sonu itibarıyla donyağı ithalatı azalma eğilimine girmiş gözükmektedir.

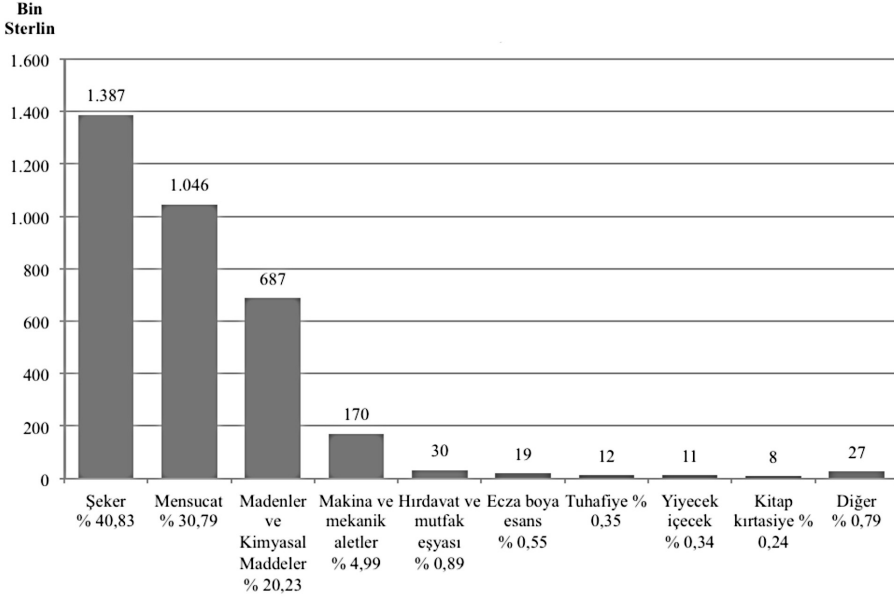
Grafikte dikkat çeken bir diğer özellik, en fazla ithalata sahne olduğu bariz olarak görülen buğday ticaretinin, erken dönemlerde oldukça mütevazı seviyelerde seyretmesi ve 1830'ların ikinci yarısına kadar çok sık kesintilere uğramış olmasıdır. İstikrarsız sayılabilecek bu durumun, ticaretteki artış trendlerine de yansıdığı ve 1830 ve 1840'ların sonlarına görülmedik artışların kaydedildiği görülür. Araştırma döneminin sonları, buğday ithalatı için aynı zamanda sürekliliğin kazanıldığı bir dönemdir.

Yünün, araştırma döneminin başlarından itibaren ithalata sahne olduğu fark edilmekte idiye de, 1830'ların başlarıyla birlikte bir canlanma yaşandığı anlaşılmaktadır. Aynı durum, 1830'lardan önce ticareti yapılmayan keten tohumu için de geçerlidir. Keten tohumunun 1830 ve 1840'lardaki artış trendinin yer yer buğday ile paralellik gösterdiği de gözden kaçmamaktadır.

3.2. İHRAÇ MALLARI

3.2.1.YERLİ ÜRÜNLER

Grafik 3: İngiltere'den Rusya'ya Karadeniz Yoluyla Yapılan İhracat, 1818-1850* (Sterlin)

Kaynak: The National Archives: CUST 8: 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71.

* 1850 yılı için malların “resmi” değerleri yerine “reel” değerleri esas alınmıştır.

İngiltere'den Karadeniz'deki Rus iskelelerine yapılan ihracatın en önemli kısmını şeker oluşturmaktadır. Rafine hale getirilmiş şekerin genellikle toz veya kesme (küp), nadiren de somun halinde getirildiği görülür.

Mensucat ürünleri büyük ölçüde pamuklulardan (% 83,03); pamuklular da ekseriyetle basma *kalikolar*dan meydana gelmektedir. Kalikolar, pamuklular içerisinde % 67,35'lik bir orana sahiptir. Külliyyetli miktarda getirilen diğer pamuklular arasında *müslinler* (% 14,53) ve iplikler (% 16,36) yer alır. Yatak örtüsü, çorap, şerit ve kurdele, dantel işi, tül, *fustian* kumaşları ve diğer tuhafiye ürünleri kayda değer miktarlara ulaşmaz.

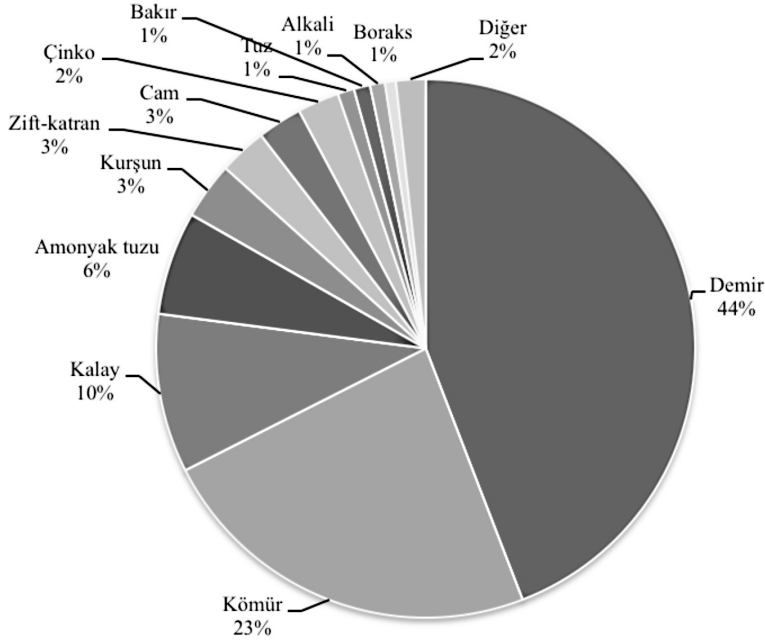
Mensucat ürünleri arasında pamukluların ardından % 15,43'lük bir oranla yünlüler gelmektedir, ancak yünlülerin yarıya yakını pamuk veya ketenle karışık dokunmuş kumaşlar oluşturur. Bununla birlikte, yünlü mensucat ürünleri arasında battaniye, yatak örtüsü, halı ve kilim, kaşmir, çuha, *flanel*, havlı kaplamalık kumaşlar, *kamgarn*, çorap, kurdele vb. tuhafiye ürünlerini de görmek mümkündür.

Keten (% 0,89) ve ipekliler (% 0,65), mensucat ürünleri içerisinde yok denecek kadar azdır. Ketenler arasında “düz veya beyaz” olarak tavsif edilen kumaşlarla

“yelken bezleri” ağırlıklıdır; ancak *cambric* denen ince ve beyaz patiskalar *damask* denilen ve çiçekli ve desenli olarak dokunan ikiyüzlü kumaşlar, çoraplar ve ipliklere rastlamak da mümkündür. İpeklilere gelince, kayda geçen ürünler *bombazen*, dantel, şerit, püskül, eldiven, krep, *gauze*¹⁹ ve bir kısmı pamuk veya yünle karışık dokunan diğer kumaş ve tuhafiyeye eşyasından ibarettir.

Madenler ve kimyasal maddeler başlığı altındaki ticaret maddelerinin yarıya yakını da demir oluşturur. Demir hem pik ve döküm halinde, hem de işlenmiş olarak getirilmektedir; ancak işlenmiş halde olanların, yapılan ihracatın tamamına yakını oluşturduğu gözden kaçmamaktadır. İşlenmiş haldeki demir bazen çubuk, çoğu zaman da çapa, kanca, tel, çivi, halka ve cinsi belirtilmemiş diğer mamul ürünler halini almıştır. Dikkate değer miktarda olmamakla birlikte, kayıtlarda işlenmemiş çeliğin de adı geçmektedir. Demirin ardından kayda değer miktarlarda getirildiği anlaşılan ikinci maden kömürdür. Bu grupta değerleri nispeten daha düşük olan diğer ticaret maddeleri arasında kalay, amonyak tuzu, kurşun, zift ve katran, cam, çinko, bakır, tuz, alkali ve boraks sıralanır. Madenler ve kimyasal maddelerin dağılımı, grafiğe şu şekilde yansımıştır:

Grafik 4: İngiltere’den Karadeniz Yoluyla Rusya’ya İhrac Edilen Madenler ve Kimyasal Maddeler, 1818-1850* (Sterlin)

Kaynak: The National Archives: CUST 8: 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71.

¹⁹ Ham ipekten dokunmuş bez veya örtü.

Diğer: Şap, piring, güherçile, kül (cüruf), sülfür (kükürt alaşımı), magnezyum ve sodyum sülfat, filinta çakmağı, barut, çimento/tutkal, kezzap (sülfirik asit/zaç yağı), mürdesenk (kurşun oksit), kauçuk, kil, arsenik (zırmık), ağartma tozu, çeşitli mineral ve fosiller, karagenan, zımpara, lehim, arduvaz, zamk.

*1850 yılı için malların “resmi” değerleri yerine “reel” değerleri esas alınmıştır.

İhraç maddeleri içerisinde yüksek sayılabilecek değerlere sahip son mal gurubunu makinalar ve mekanik aletler oluşturur. Bunların bir kısmını çağdaş teknolojinin ürünü “teknolojik” aletler olarak görmek de mümkündür. Bu mal gurubu içerisinde en yüksek değerler buhar motor ve makinaları (% 48,14) ile türü belirtilmemiş diğer makinalar ve torna ve doğrama iş ve aletlerine (% 39,38) aittir. Saat ve kronometreler (% 3,81), matematiksel ve optik aletler (% 3,71), tabanca, kapsül, top vb. silah ve denizcilikte veya askeri amaçlarla kullanılan diğer levazımat (% 2,72), zirai aletler (% 1,72), müzik aletleri (% 0,47), balıkçı takım ve ekipmanları (% 0,05), listedeki diğer malları oluşturur.

Nispeten daha düşük değerlere sahip diğer mal gurupları içerisinde hırdavat ürünleri ve mutfak eşyası ilk sırayı alır. Hırdavat ve çatal-bıçak, bu mal gurubu içerisinde % 66,51’lik bir paya sahiptir. Diğer mutfak eşyası da, kalaylı, yıldızlı, kil, gümüş veya gümüş kaplanmış tabak, kap ve takımlardan ibarettir.

Ecza, boya ve parfümeri ürünleri arasında resim boyası ve malzemeleri % 40,22’lik bir oranla başta gelir. Yanı sıra demir sülfat (% 20,15), ilaç ve ecza (% 9,81), esans (% 7,09), ayakkabı boyası (% 6,29), aşı boyası (% 5,74), reçine (% 3,99), matbaacıların ve boyacıların kullandığı boya ve malzemeler (% 3,91) ve kafur (% 1,96) yer alır. Listenin sonlarında enfiye, kobalt mavisi boya, arçil, fıstık ağacından elde edilen boya ve terementi gelir.

Elbise-tuhafiye ürünleri daha ziyade (% 75,97) elbise ve giysilerden oluşur. Elbise ve giysilerin ardından şemsiye (% 10,03), manifatura eşyası (% 8,77) ve şapkalar (% 4,22) sıralanır. Listenin sonunda yer alan örgü ipler ve botlar son derece düşük değerlere sahiptir.

Yiyecek-içecek maddeleri büyük ölçüde (% 84,1) bira ve katkı maddelerinden ibarettir. Ardından turşu ve soslar (% 9,65) ile peynir (% 3,81) sıralanır. Cüz’i değerlere sahip diğer yiyecek-içecek maddeleri arasında pastırma ve jambon, ekmek ve bisküvi, şekerleme, alkollü içecekler, soda, patates, sirke ve ham meyve suları, tere yağ, elma şırası ve armut şarabı, pekmez, şarap ve muhtelif erzak yer alır.

Kitap-kırtasiye ürünleri büyük ölçüde kağıt, zarf vb. kırtasiye malzemesi (% 75,84) ile matbu kitaplardan (% 15,41) ibarettir. Ancak listede baskı harfleri (% 4,56) ile harita ve krokiler de (% 4,18) yer alır.

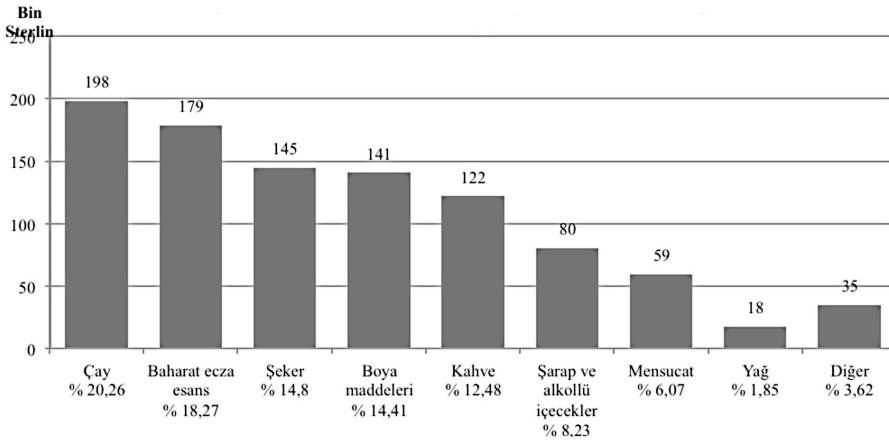
Zaten yeterince zengin olan ihraç malları listesi, yukarıda yer verilen gurupların dışındaki mallarla daha çeşitlenir. Diğer başlığı altında yer bulan bu ihraç maddeleri arasında odun, kereste ve ahşap işleri; araba, eğer ve koşum takımları; sabun ve mum; çanta, sepet-küfe, paket-koli, sandık, kutu ve variller; resim, resim çerçevesi ve çizimler; sığır, at, koyun, köpek, domuz, balık, balina kemiği, dil vb. hayvan veya hayvanı ürünler; taş, mermer, büst, heykeller ile deri ve postlar dikkat çeker. Ancak liste

içerisinde daha düşük değerlerle lamba ve fener, mücevherat, muşamba, metal çanlar, muhtelif bitkiler, hububat ve tohum, oyuncaklar, pamuk ve yapağı tarakları, tuğla, fırça ve süpürge, terazi kefesi ve tartılar, paspas, yer örtüsü vb. hasır örgüler, gübre, kamış ve sopalar, hava el pompası, kablo ve halatlar, saman, mantar ve tıkaçlar, ararot, tütün ve ağızlıklar ve içeriği tasrih edilmeyen muhtelif ticaret maddeleri de yer alır.

3.2.2. SÖMÜRGE ÜRÜNLERİ

Sömürge ürünlerinin İngiltere'den yapılan ihracat içerisindeki payı, ticaretinden genel trendinden farklılaşarak daha erken dönemlerde belirgin bir biçimde artmaya başlamış ve bu artış yüzyıl ortalarına doğru belirgin bir hal almıştır. Araştırma dönemi boyunca sömürge mallarının toplam ihracat maddeleri içerisindeki payı toplam % 6 civarında kalmıştır. Ancak 1840-1849 arasındaki son on yıl içerisinde bu oran % 21,57'ye çıkmış; 1849 yılı için ise bu oran % 36,08'i bulmuştur.

Grafik 5: İngiltere'den Karadeniz Yoluyla Rusya'ya İhrac Edilen Sömürge Ürünleri, 1818-1850

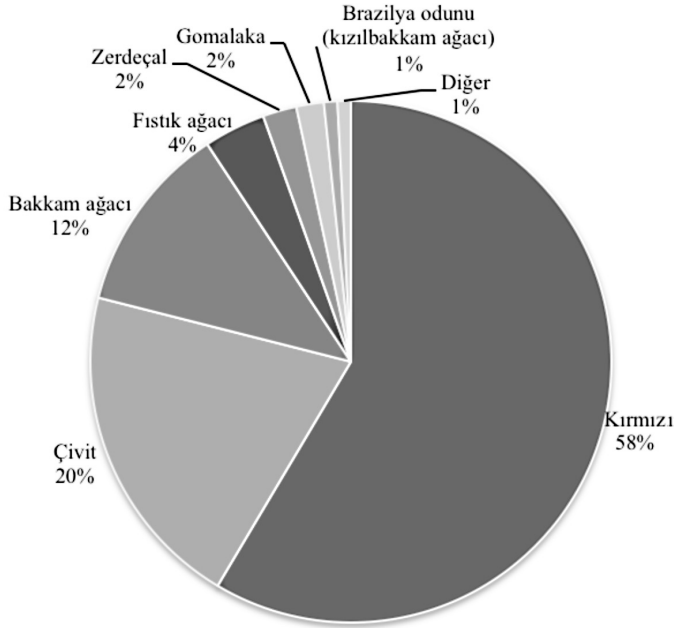

Kaynak: The National Archives: CUST 10: 9-41

İhracata sahne olan sömürge ürünleri arasında ilk sırada çay yer almıştır. İkinci sırada yer alan baharat, ecza ve esans gurubunun temel ihracat maddesi, bu mal gurubu içerisinde % 72,03'lük bir ağırlığa sahip olan biberdir. Biberin ardından buhur (% 6,51), Çin tarçını (% 4,53), karanfil (% 3,99), ravent (% 2,95), zencefil (% 2,34), Hindistan cevizi (% 1,94) ve sinemaki (% 1,45), kayda değer diğer ihracat ürünleri olarak sıralanır. Listede daha düşük değerlere sahip ticaret maddeleri arasında ise Arap zamkı, saparna, sakız (zamk), kınakına kabuğu, sarısabır, kâkûle, belesan, şeytantesi, göztaş, Çin saparnası, balık otu, kebâbe, kargabüken, vanilya, çalapa, güvercin kökü otu, hintyağı otu, sarı sakız (mür), *sassafras*, zengibar reçenesi, ratanya kökü, mahmude otu, kudret helvası, terementi/terebentin, demir hindi, ispermeçet, hıyarşembe, havlıcan, amonyak sakızı, esmer amber, misk, kavasya, kimyon tohumu, aselbent, sıçan otu (zırnık), kinin sülfatı ve sürme taşı bulunmaktadır.

Baharat, ecza ve esansı şeker ve kahve takip etmektedir. Ardından da boya maddeleri gelir. Boya maddelerinin yarısından fazlasını kırmızı teşkil eder; ardından çivit gelir. Kırmızı ve çivitin ardından üçüncü önemli kalemi, boya hammaddesi olarak kullanılan ahşap ve odunlar oluşturur. Bunlar arasında müstakil olarak kaydedilen *bakkam* ağacının yanı sıra, fıstık ağacı, kızıl ağaç (Brezilya odunu), Nikaragua odunu ve *barwood*, *sapanwood*, *camwood* ve *gamboge* olarak adlandırılanlar da vardır. Bu tür ahşap ve odunların boya maddeleri içindeki payı % 17,43'ü bulur. Boya maddeleri arasında kayda değer oranlara sahip diğer çeşitler, Hint safranı ve *gomalakadır*. Boya maddelerinin kendi içindeki dağılımı grafiğe şu şekilde yansımıştır:

Grafik 6: İngiltere'den Sömürge Ürünü Olarak Karadeniz Yoluyla Rusya'ya İhraç Edilen Boya Maddeleri, 1818-1850 (Sterlin)

Kaynak: The National Archives CUST 10: 9-41

Diğer: Nikaragua ağacı, aspir, zengar, *barwood*, *sapanwood*, safran, lak boya, *camwood*, *red saunders*, *annotto* (bitkisi), Hint helvası otu (*terra Japonica*) ve kaju (*Cutch*)

Alkollü içecekler arasında en büyük bölümü, % 64,81'lik oranla rom oluşturmaktadır. Romun yanı sıra muhtelif likörler (% 17,6) ve şarap da (% 14,7) kayda değer bir yere sahiptir. Listedeki diğer içecekleri brandy, *arak* denilen Uzak Doğu likörü, Cenova likörü ve tatlandırılmış içecekler oluşturur. Şarap ağırlıklı olarak Kanarya, Madeira, Portekiz ve İspanyol kökenlidir; ancak Ren Bölgesi, Fayal adası, Ümit Burnu, Fransa ve İtalya menşeli olanlar da varır.

Mensucat ürünleri büyük ölçüde pamuk (%58,98) ve ipekten (% 27,13) ibarettir. Pamuğun tamamına yakını (% 95,26) ham, cüz'i bir kısmı da (% 4,74) dokunmuş haldedir. Buna karşılık ipeğin sadece % 26,9'u ham, geri kalanı (% 73,1), genellikle

Hint mamulü olarak, işlenmiş haldedir. Kumaş halindeki keten ve yünlüler yok denecek kadar azdır.

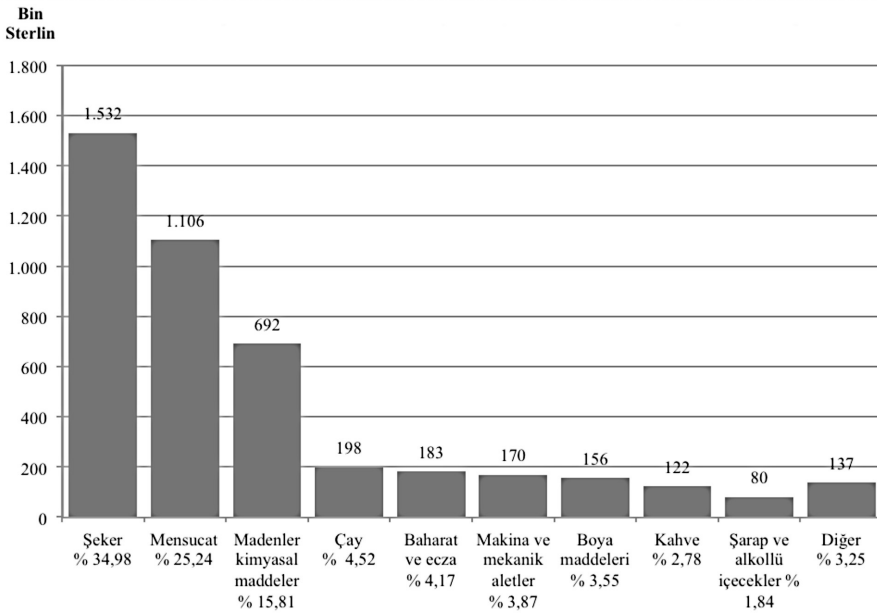
Yağın tamamına yakını (% 81) Hindistan cevizi yağı oluşturmaktadır. Geri kalan yağ çeşitleri içinde de en önemlisi (% 13,2) , *kastor* denilen Hint yağıdır. Diğer yağ çeşitleri hurma yağı, nane yağı ve bazen cinsi belirtilmemiş çeşitli kokulu kimyevî yağlardan ibarettir.

“Diğer” başlığı altında yer verilen mal listesi oldukça kabarıktır. Bu kategoride yer alan ticaret maddelerini başlıca gıda; tahıl; ahşap-kereste; cam, maden ve kimyasal maddeler; ve belli bir başlık altında toplanması kolay olmayan “muhtelif” alt başlıkları altında toplamak mümkündür. Bu alt başlıklardan gıda içerisinde pirinç ve kakao; tahıl içerisinde buğday; ahşap-kereste içerisinde peygamber, mahun ve şimşir ağacı; cam, madenler ve kimyasal maddeler içerisinde kalay ve kurşun; muhtelif içerisinde de deri, post ve kürkler dikkat çeker. Diğer kategorisinde yer alan ancak önemsiz rakamlara haiz oldukça kalabalık mal listesi, ekte verilmiştir.

3.2.3. YERLİ VE SÖMÜRGE ÜRÜNLERİ BİRLEŞİK RAKAMLARI

Sömürge ürünlerinin dahil edilmesinden sonra İngiltere’den Karadeniz Yoluyla Rusya’ya yapılan ihracat, grafiğe şu şekilde yansımıştır.

Grafik 7: İngiltere’den Karadeniz Yoluyla Rusya’ya İhrac edilen İngiliz ve Sömürge Ürünleri, 1818-1850*

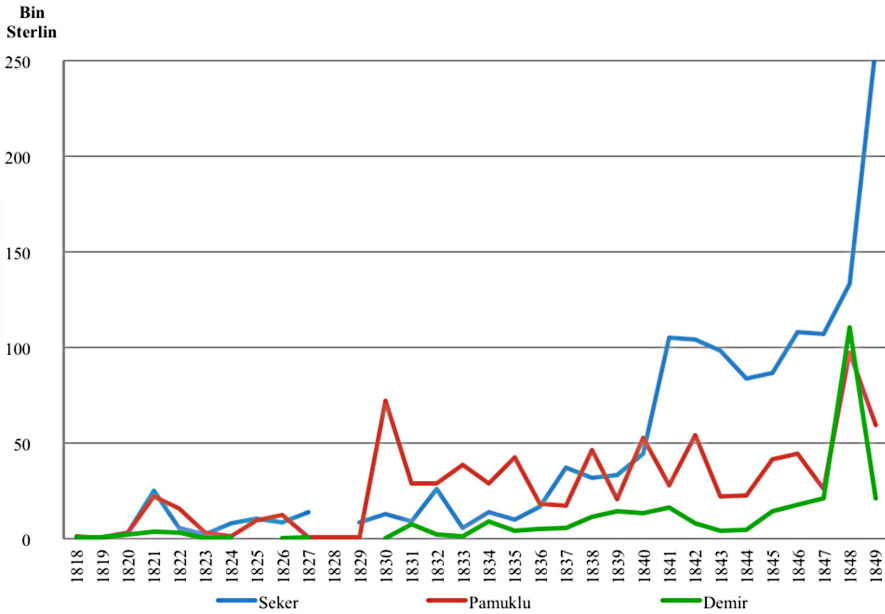
Kaynak: The National Archives: **CUST 8:** 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71; **CUST 10:** 9-41

* 1850 yılı için yerli ürünlerde “resmi değerler” yerine “reel değerler” esas alınmıştır.

İngiltere'nin kendi ürünleri ve sömürge ürünlerinin bir arada ele alınması durumunda, ihraç mallarının kompozisyonu tamamen değişmemektedir. Zira sıralaması ve oranları fazla değişmeyen şeker, mensucat ve madenler ve kimyasal maddeler, İngiltere'den yapılan toplam ihracatın % 76,03'ünü oluşturmaktadır. Ancak makina ve mekanik aletler göz ardı edilecek olursa, listenin geri kalanının sıralamasında neredeyse tamamen sömürge ürünleri belirleyici olmuştur. Bu sömürge ürünleri de, çay, baharat-ecza²⁰, boya maddeleri, kahve ve şarap ve alkollü içeceklerden meydana gelmektedir.

İngiltere'den Rusya'ya Karadeniz yoluyla yapılan ihracatta, "İngiliz" ve "sömürge ürünü" malların bir arada değerlendirilmesiyle oluşan yeni kompozisyon ve değer bazındaki sıralama değişiklikleri, ihracatın bir bütün olarak değerlendirilebilmesi için önemlidir. Ancak ihracattaki ana eğilimlerin ortaya konabilmesi için, külliyetli ihracata sahne olan mal çeşitlerinin uzun vadeli trendleri de önem arz eder. Aşağıdaki grafikte, Rusya'ya en fazla ihraç edilen mal kalemleri olan şeker, pamuklu, demir, çay, biber, makina²¹, çivit ve kahvenin araştırma dönemi içindeki trendleri verilmiştir:

Grafik 8: İngiltere'den Karadeniz Yoluyla Rusya'ya İhraç Edilen Mallar, 1818-1849

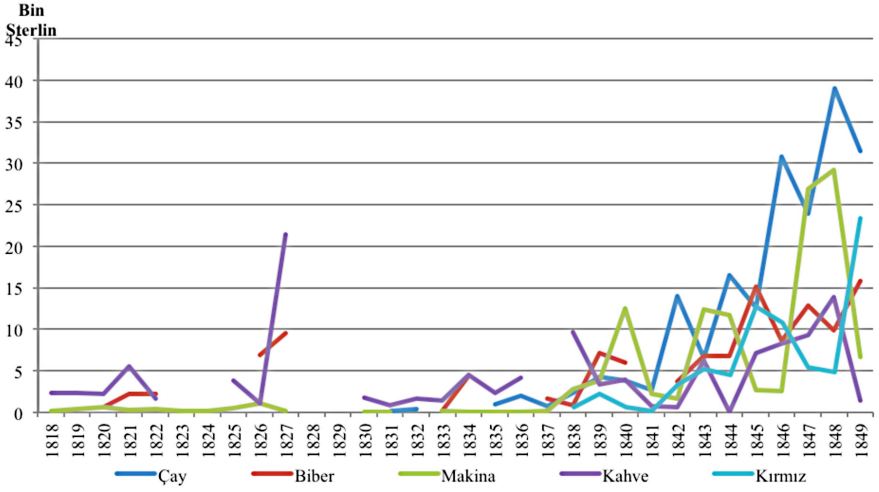

Kaynak: The National Archives: **CUST 8:** 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71; **CUST 10:** 9-41

²⁰ Grafik 3.3'de "Ecza boya esans" başlığı altında yer verilen 1.333 pound değerindeki koku maddesini de ihtiva etmektedir.

²¹ Buhar motor ve makinalarıyla torna, doğrama ve diğer makina ve aletleri ihtiva etmektedir.

Grafik 9: İngiltere'den Karadeniz Yoluyla Rusya'ya İhrac Edilen Mallar, 1818-1849

Kaynak: The National Archives, CUST 8: 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71; CUST 10: 9-41

Grafik 3.9'da dikkat çeken özelliklerin başında, bazı mallara ait çizgilerin geç fark edilmeye başlanmasıdır ki, bunların başında kırmızı ve çay gelir. Her iki ticaret maddesine ait çizgi de 1830'ların sonlarına doğru belirginleşmektedir. Grafik 3.8'de şekerin tartışılmaz üstünlüğü ve pamuklunun periyodik iniş çıkışlara rağmen istikrarlı sayılabilecek yüksek seyir trendi de fark edilir. Pamukludaki bu istikrar kendisini, Karadeniz üzerinden Rusya'ya mal akışının tamamen durduğu 1827-1829 yılları arasında ticaretin devam etmesinde de gösterir. Şeker ve pamuklularla demiri bir araya getiren durum ise, 1840'ların sonlarında yakaladıkları keskin artış trendi ve erişilen yüksek zirvelerdir. Bu değişikliğe kısmen, 1840'ların ikinci yarısında yüksek seviyeleri yakalayan çay ve makinaları da ortak etmek gerekir. Kırmızın 1840'ların sonlarındaki artışı da aynı paralele değerlendirilebilir. Buna karşılık biber ve kahvenin daha yatay seyrettiği ve bu durumun araştırma döneminin sonlarında da fazla bozulmadığı görülür.

Şeker ve pamuklulara ait verilerin bir kenara bırakılması halinde, araştırma döneminin başlarında iki bölge arasındaki ticaretin oldukça zayıf olduğu ve 1830'lardan önce Rusya'ya güçlü bir mal akışından bahsedilemeyeceği; 30'lardan itibaren şeker ve pamuklu rakamları bazında ciddi bir artış yakalandığını; 1840'larla birlikte bu artışlarda yeni bir sayfaya gelindiği; 1840'ların sonlarına doğru da artışın bütün mal guruplarını kapsayan genel bir hal aldığı ve yeni zirvelerin yakalandığı iddia edilebilir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İngiltere ile Rusya arasında 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Karadeniz yoluyla yapılan ticaret, bölgesel olarak yapılan ikili bir ticaretin ötesinde önemli özellikler arz eder. Esas olarak zirai karaktere sahip bir arz bölgesiyle sömürge ticaretinden besle-

nen sanayileşmiş bir endüstri ülkesi arasındaki bu ticaret yapısı, bünyesinde pek çok tezatları da barındırmaktadır.

Başlangıç yıllarında oldukça önemsiz sayılabilecek bu ticaret, Rusya tarafından yapılan zirai ürün ihracı söz konusu olduğunda, yüzyıl ortalarına doğru Baltık üzerinden yapılan ticarete rakip olmaya başlamış gözükmektedir. Karadeniz'den yapılan ihracatın yarısından fazlasını, başta buğday olmak üzere tahıl ürünleri oluşturmaktadır. Geri kalanı ise, genelde Batı'da talebi yüksek olan ve hammadde niteliği de taşıyan donyağı, yapağı vb. hayvani ve kırsal ürünlerden ibarettir.

İngiltere ile Karadeniz yoluyla yapılan ticarete ithalat ihracat dengesi belirgin bir biçimde Rusya'nın lehine gözükmektedir. İngiltere'nin Rusya'dan yaptığı ithalat, ihracatının iki katından daha fazladır. Her ne kadar ulaşılan toplamlarda resmi değerler esas alınıyor ve, ihracat rakamlarında olduğu gibi, reel değerlerin resmi değerlerden farklılaşması söz konusu idiyse de, aradaki farkın büsbütün ortadan kalkması ve Rusya'nın lehine olan tablonun bozulması mümkün gözükmemektedir. Ancak bu durumun daha net olarak ortaya konabilmesi için piyasa fiyatlarına dayanılması ve fiyat avantajının kimin lehine olduğunun açık olarak ortaya konması gerektiğinde de şüphe yoktur.

Karadeniz iskelelerine getirilen mallara bakıldığında, şeker ve pamuklu dokuma gibi tüketimi yaygınlaşan sanayi ürünlerinin ilk sıralarda yer aldığı görülür. Aynı şeyi, içerisinde demir ve demir aletler, makina ve mekanik aletler ve hırdavat eşyasının hatırı sayılır bir yer işgal ettiği madencilik ve metalürji ürünleri için de söylemek mümkündür. İhraç malları listesinde, gelişme içerisindeki sanayi kollarının ürünleri kadar, sömürge ürünleri de önemli bir yer işgal etmiştir. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ihraç ürünleri içerisinde % 20'inin üzerinde bir orana sahip olmaya başlayan sömürge ürünleri, çay, baharat ve ecza, şeker, boya maddeleri, kahve, alkollü içecekler ve hammadde ve mamul haldeki tekstil ürünlerini de kapsayan geniş bir yelpaze oluşturur.

Yukarıda genel hatlarıyla ortaya konan tablonun, İngiliz dış ticaretinin 19. yüzyıldaki genel karakteri ile büyük ölçüde örtüştüğü söylenebilir. Resmi değerlere göre İngiltere'nin yerli ürün ihracı 1723-1851 arasında sürekli artış göstermiştir ve bu artış trendi 1772-1821 arasındaki dönem için miktar ve fiyat bilgileriyle de desteklenmektedir.²² 19. yüzyıla kadar bünyesinde yünlülük ve ipekli dokumacılığı, kurşun, kalay ve bakır işlemeciliği ve saat imalatı gibi geleneksel sanayi kollarını barındırmaya devam eden İngiliz ekonomisi içerisinde, 1820'lerden itibaren hem endüstriyel üretim ve ihracat, hem de hammadde ithalatı artmış; "yeni endüstriler" ağırlık kazanmaya başlamıştır.²³ Bu endüstri dallarının başında gelen pamuklu sanayinin mamulleri, 19. yüzyılın büyük bölümünde İngiltere'nin (Büyük Britanya) ihracatının % 30-40'ını teşkil etmiştir.²⁴ 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca gelişme içerisindeki diğer endüst-

²² Javier Cuenca Esteban, "The Rising Share of British Industrial Exports in Industrial Output, 1700-1851", *The Journal of Economic History*, Vol. 57, No. 4, December 1997, s. 897-98.

²³ J. R. Ward, "The Industrial Revolution and British Imperialism, 1750-1850", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 47, No. 1, February 1994, s. 61-62

²⁴ Lars G. Sandberg, "Movements in the Quality of British Cotton Textile Exports, 1815-1913", *The Journal of Economic History*, Vol. 28, No. 1, March 1968, s. 2

ri ürünlerinden birisi olan “demir” de, 1800-1850 arasında Rus demirinin üretim ve pazarlamasını olumsuz etkilemiş ve uluslararası piyasadan çekilmesinde önemli rol oynamıştır. 18. yüzyılın önemli bir bölümünde Rus demirinin uluslararası ticarete kurmuş olduğu ve düşük enerji maliyetleri, bol kereste arzı ve ucuz serf emeğine dayanan üstünlük, sanayi inkılabından sonra İngiliz demir eritme ve arıtma teknolojilerindeki yeniliklerin benimsenememesi nedeniyle kaybolmuştur.²⁵ 1800-1860 arasında İngiltere'nin demir pazarı % 87,5 oranında genişlerken, organizasyon ve teknolojik yenilikler; fiyatların 1/3 oranında düşürülmesi ve yabancı ürün ithalatını engelleyici tedbirlere bağlı olarak 1800-1850 arasında İngiliz demir mamullerinin satışları 5,5 kat artmıştır.²⁶ Rusya'da ise, üretimin örgütlenmesi ve 1830'lardan itibaren sanayide istihdam edilen emeğin serbestleştirilmesi, endüstriyel ürünlerin ithalatını daha da teşvik etmiştir.²⁷

İngiltere'nin ihraç malları arasında, bilhassa araştırma döneminin sonlarına doğru, sömürge ürünlerinin ağırlık kazanmaya başlaması da, izaha muhtaç bir noktadır. Şehirleşme, gelir dağılımındaki değişiklikler ve yeni kolonyal tüketim mallarına talebin artmasının yanı sıra, üretici gurupları arasındaki işsizlik baskısı ve kargaşa korkusu, yöneticileri sömürge ticaretini daha da yaygınlaştıracak şekilde değiştirmeye teşvik etmiştir.²⁸ 1780'lerden itibaren pamuklu dokumacılığın öncülük ettiği ve 1870'lere kadar devam eden *ihraç ekonomisinin* yükselişi, aslında, öncesinde mevcut olan *kolonyal sistemin* bozulmasıyla başarılmıştır.²⁹

Sömürge ürünlerinin ihracının belirgin biçimde artmasında, tüketim alışkanlıklarının dünya genelinde değişmeye başlaması etkili olmuş olmalıdır. İngilizler'in bölgeye en fazla ithal etmiş oldukları sömürge ürünü olan çay, İngilizler tarafından 18. yüzyıl başlarında Çin'den ithal edilmeye başlanmış; 1785 yılında ithal edilen çay miktarı kahvenin iki katına çıkmıştır. Avrupa'da sosyal mekanlarda daha çok kadınlar arasında tüketilen çayın hazır halde satışları 18. yüzyıl sonlarında görülmedik biçimde artmıştır. Şeker ile birlikte 18. yüzyıl boyunca lüks bir tüketim maddesi olarak kalmasına rağmen fakirler tarafından da tüketilmeye başlanmış ve tahminlere göre, fakir halkın % 10 kadarı gelirlerinin bir kısmını şeker ve çaya ayırmayı tercih etmiştir.³⁰

İngilizlerin şeker ticareti, 17. yüzyıl ortalarında şeker kamışının Brezilya'daki

²⁵ Uan Blanchard, “Russia and International Iron Markets, ca. 1740-1850”, **Trade, Commodity Markets and the Mercantile Contribution to Industrialization**, Conference Held at the University of Glamorgan, 20-21 April 2001, s. 2.

²⁶ Blanchard, *a.g.m.*, s. 12-13

²⁷ Gaston V. Rimlinger, “Autocracy and the Factory Order in Early Russian Industrialization”, **The Journal of Economic History**, Vol. 20, No. 1, March 1960, s. 69

²⁸ Ward, *a.g.m.*, s. 62

²⁹ P. J. Cain and A. G. Hopkins, “The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914”, ”, **The Economic History Review**, New Series, Vol. 33, No. 4, November 1980, s. 489

³⁰ Nancy Cox and Karin Dannehl. **Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820**. University of Wolverhampton, 2007 (<http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/tea-tea-ware#h2-0001>).

Portekiz kolonileri aracılığıyla İngiliz kolonilerine (Barbadoes ve West Indies) taşınmasından sonra başlamış; 1659'da da İngiltere'deki ilk şeker rafinerisi kurulmuştur. 18. yüzyıl başlarında yaygın bir tüketim maddesi olmaya; dükkanlarda satılmaya ve fiyat bakımından balla rekabet etmeye başlamıştır. Şeker duyulan talebi arttıran unsurlar arasında ise, çay, kahve ve çikolata tüketiminin yaygınlaşmaya başlaması olmuştur. Çinliler arasında yaygın bir uygulama olmamasına rağmen, çayın tatlandırılması kısa zamanda İngiltere'de kabul gören bir pratik halini almıştır. Ancak içecekler için tatlandırıcı olmasının yanı sıra, şekerleme, yemeklerde katkı maddesi ve hatta tıbbi amaçlarla ecza ürünü olarak da kullanılmaya başlanmıştır. İngiltere'ye Barbadoes, Jamaica vs. kolonilerden gelen şeker, genellikle giriş limanları olan Londra, Bristol ve Liverpool'da rafine edilmiş; rafine işleminin kalitesi de fiyatlara yansımıştır.³¹

İngiltere'nin ihracatının artmasında, sanayinin iç pazarda büyümede zorlandığı zamanlarda devreye giren ve teknolojik yenilikleri teşvik eden dış talep artışı da etkili olmuştur. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, bir yandan köklü teknolojik yenilikler meydana gelir ve maliyetler azalırken, bir yandan da, pamuklu dokumalarda olduğu gibi, belli başlı ihraç ürünlerinin fiyatında düşüşler yaşanmış; bu da talebe yansımıştır.³² Ancak bu durum, 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Rusya gibi düşük gelirli ülkelere ihraç edilen pamukluların kalitesindeki bozulmayı da beraberinde getirmiştir. 1815'te İngiltere'den yapılan pamuklu kumaş ihracatının *yard* bazında % 46,2'si düşük gelirli yerlere giderken, 1845'te bu oran % 85,9'a çıkmıştır.³³ 19. yüzyıl ilk yarısı boyunca, genellikle sanayi mamullerinden meydana gelen İngiliz ihraç ürünlerinin fiyatlarının ucuzlaması, ticaret hadlerinden de takip edilebilecek bir özelliktir. 1820-1860 arasında Britanya'da ticaret hadleri düşüş eğiliminde olmuş; düşük fiyatlı endüstriyel ihraç ürünlerine karşı ithal edilen hammadde veya gıda maddelerine daha fazla ödeme yapmak gerekmiştir. Bu durum, bir yandan sınai üretimin dış talepten daha hızlı arttığı; diğer yandan da yiyecek maddeleri ve ham maddeye duyulan talebin, nüfus artışı ve sanayileşmenin ivme kazanmasına bağlı olarak, arzın üzerinde arttığı anlamına gelmektedir.³⁴

İngiltere'nin ithalatına bakılacak olursa, ithalatın yarıya yakınına oluşturan buğdayın ilk sırada yer alması anlaşılır bir durumdur. İngiltere 1765 yılından itibaren dışarıdan buğday ithal etmeye başlamıştır. Bununla birlikte nüfusun çok büyük bir bölümü dahilinde üretilen buğday ile beslenmeye devam etmiştir. Bu durum 19. yüzyılın ortalarına doğru da değişmemiş, hatta aynı esnada buğday tarımının yapıldığı arazilerin yüzölçümünde de artış olmuştur. Aynı zamanda, tarımda benimsenen kendi kendine yeterlilik prensibinin bir gereği olarak, 19. yüzyıl başlarında tahıl ürünleri ile ilgili himayeci kanunlar (*Corn Laws*) çıkarılmış ve fiyatlar belirli bir seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Ancak dahili üretimin yetersiz olması, fiyat farklılıkları ve geçici kıtlık dönemleri, amaçlanan hedeflerin tutturulmasını engellemiştir. Buğday

³¹ Cox and Dannehl, **a.g.e.** (<http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820/suave-water-sugar-chest#h2-0007>)

³² Esteban, **a.g.m.**, s. 900.

³³ Sandberg, **a.g.m.**, s. 7

³⁴ Jurrien de Jong, "Great Britain, the Industrial Revolution and the World Economy, 1780-1914", **Leidschrift**, Jaargang 18, Nummer 2, September 2003, s. 94

üretim-tüketim dengesinde de, 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca açık verilmiş ve bu açık dışarıdan yapılan ithalatla kapatılmaya çalışılmıştır.³⁵

19. yüzyıl, İngiltere’de buğday ekmeğine dayanan milli ölçekte bir tahıl tüketim alışkanlığının yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. 19. yüzyıla kadar tahıl ürünleri içerisinde fiyatı nispeten yüksek olan ve 19. yüzyıl ortalarına kadar lüks olarak değerlendirilip daha seçkin sofralarda tüketilen buğday ile diğer yazlık tahıl ürünleri arasındaki fark, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kapanmaya başlamıştır. Ülke içerisindeki reel gelirler 1830’lardan itibaren Britanya genelinde artmış; yüzyıl ortalarında istihdam istikrar kazanmış; buğday fiyatları da düşmüştür. Bütün bu gelişmelere eş zamanlı olarak, tarım sektöründe istihdam edilen iş gücü azalmıştır. 18. yüzyıl ortalarında toplam işgücü içinde tarımın payı % 50-60 iken bu oran 18. yüzyıldan çıkılırken % 30-40’a; 19. yüzyıldan çıkarken de % 7-10’a düşmüştür.³⁶ Bu şartlar altında istikrarlı bir şekilde artış kaydeden ancak artış eğilimi 19. yüzyıl ortalarında daha bariz biçimde hissedilen buğday ithalatını tabii karşılamak gerekir. Ancak buğday tüketimini arttıran faktörler bunlarla sınırlı değildir. Tüketim alışkanlıklarının daha hızlı değiştiği ve alım gücünün nispeten yüksek olduğu şehirlerin yaygınlaşması ve büyümesi de, buğday tüketimini arttırmıştır. Şehirleşme, bir yandan daha profesyonel üretim anlamına gelen ve buğday ekmeğine dayalı üretim yapan fırıncılığa bağımlılığı teşvik ederken, diğer yandan da tahıl ürünlerinden ekmek imal etme geleneğini, yeni tüketim alışkanlıklarını benimsemeye karşı direncin güçlü olduğu kırsal kesimlerde bile tedrici olarak ortadan kaldırmıştır. Britanya’da 1800’de % 20 olan şehirleşme oranı, 19. yüzyıl sonunda % 75’e ulaşmıştır.³⁷

İngiltere’nin buğday ithalatında 1840’ların ikinci yarısından itibaren görülen hissedilir artış, bu yıllarda kötü hasatlara bağlı olarak dahili üretimin azalması ve serbest ticaretin önündeki engelleri kaldıran *Hububat Kanunlarının* lağvıyla izah edilmiştir.³⁸ 1846’da hububat ithalinin serbest bırakılması, bir yandan Rusya’nın güneyindeki buğday ticaretini Eflak, Boğdan ve Osmanlı limanlarını da kapsayacak şekilde canlandırmış; diğer yandan da Rusya’nın güney stepleri, Ukrayna, Kırım’da buğday üretiminin küçük baş hayvanlardan elde edilen yapağının yerini almasına yol açmıştır.³⁹ İstikrarlı bir şekilde artan hububat ihracı, 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, durgunlaşma belirtileri şöyle dursun, daha da ivme kazanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait veriler de dikkate alındığında, bu durumu sanayileşen ve nüfusu artan bir endüstri ülkesi ile yapılan ticaretin genel karakteri halini aldığını ve Rusya’dan çok İngiltere’yi bağımlı hale getirdiğini söylemek mümkün gözükmektedir.

³⁵ Susan Fairlie, “The Corn Laws and British Wheat Production, 1829-1876”, **The Economic History Review**, New Series, Vol. 22, No. 1, April 1969, s. 88-91, 101

³⁶ E. J. T. Collins, “Dietary Change and Cereal Consumption in Britain in the Nineteenth Century”, **The Agricultural History Review**, Vol. 23, No. 2, 1975, s. 106-108.

³⁷ Collins, **a.g.m.**, s. 108-109

³⁸ Susan Fairlie, “The Corn Laws and British Wheat Production, 1829-1876”, **The Economic History Review**, New Series, Vol. 22, No. 1, April 1969, s. 103-104.

³⁹ Richard Peet. “Influences of British Market on Agricultural Development of Europe Before 1860”, **Transactions of the Institute of British Geographers**, No. 56, July 1972, s. 11-12.

5. KAYNAKÇA

5.1. Arşiv Kaynakları

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA), **A.DVNS.HADR.d 10; A.DVNs. DVE.d;** 30/5, 31/6, 35/2, 37/3, 63/7, 64/8, 65/9, 66/10, 88/6, 89/7, 90/8; **A.DVN.DVE (3) 4/10, 11 vd.; A.DVN.DVE (3) 7/26; İzn-i Sefine Defteri:** 7

THE NATIONAL ARCHIVES (UK), Records of Boards of Customs and Excise, **CUST 4, Ledgers of Imports Under Countries:** 13-45; **CUST 8, Ledgers of Exports of British Merchandise Under Countries:** 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 60-61, 63, 65, 67, 69, 71, 75 (1852A), 87 (1858A), 89 (1859A), 112 (1871), 132 (1891); **CUST 10, Ledgers of Exports of Foreign and Colonial Merchandise Under Countries:** 9-41, 43.

5.2. Basılı Malzeme

“A Memoire on the Trade of the Black Sea (by Henry A. S. Dearborn, Boston, Wells & Lilly, 1819)”, *The North American Review*, vol. 10, 1820, s. 168-183.

ANTHOINE, M., **Essai Historique sur le Commerce et la Navigation de la Mer Noire**, Paris 1805.

B, W., **Observations on the Commerce of Great Britain with the Russian and Ottoman Empires and on the Projects of Russia against the Ottoman and British Dominions**, London 1801.

BLANCHARD, Ian “Russia and International Iron Markets, ca. 1740-1850”, **Trade, Commodity Markets and the Mercantile Contribution to Industrialization**, Conference Held at the University of Glamorgan, 20-21 April 2001, s. 1-15.

CAIN, P. J., Hopkins, A. G.: “The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914”, **The Economic History Review**, New Series, Vol. 33, No. 4, November 1980, s. 463-490.

COLLINS, E. J. T., “Dietary Change and Cereal Consumption in Britain in the Nineteenth Century”, **The Agricultural History Review**, Vol. 23, No. 2, 1975, s. 97-115.

COX, Nancy, Dannehl, Karin: **Dictionary of Traded Goods and Commodities, 1550-1820**. University of Wolverhampton, 2007 (<http://www.british-history.ac.uk/no-series/traded-goods-dictionary/1550-1820>)

DANSON, T., “Our Trade with Russia, in Peace and War”, **Journal of Statistical Society of London**, Vol. 13, No. 3, September 1854, s. 193-218.

DEDE, J., **Der Handel des Russischen Reichs**, Mitau & Leipzig, 1844.

ELİBOL, Numan “İzn-i Sefine Kayıtlarının Karadeniz Ticareti ile İlgili Kullanılabilirliği Üzerine Bir Deneme: İngiltere-Rusya Ticareti (1818-1833)”, **Prof. Dr.**

-
- Mustafa Çetin Varlık Armağanı**, Der. Ahmet Şimşirgil vd., KTB Yayınları, İstanbul, 2013, s. 329-357.
- ESTEBAN, Javier Cuenca “The Rising Share of British Industrial Exports in Industrial Output, 1700-1851”, **The Journal of Economic History**, Vol. 57, No. 4, December 1997, s. 879-906.
- FAIRLIE, Susan “The Corn Laws and British Wheat Production, 1829-1876”, **The Economic History Review**, New Series, Vol. 22, No. 1, April 1969, s. 88-116.
- GÜLİCH, Gustav von **Die Gesammten Gewerblichen Zustände in den Bedeutenden Ländern der Erde**, Zweiter Band, Friedrich Frommann, Jena 1844.
- JONG, Jurrien de “Great Britain, the Industrial Revolution and the World Economy, 1780-1914”, **Leidschrift**, Jaargang 18, Nummer 2, September 2003, s. 87-107.
- KING, Charles **The Black Sea: A History**, Oxford University Press, Oxford, New York, 2004.
- KIRCHNER, Walther “Introduction: Some Remarks on the Course of Russian-Western Trade Relations”, **Commercial Relations between Russia and Europe 1400-1800**, Russian and East European Series vol. 33, Indiana University Publications, Indiana, 1966, s.
- Lex Mercatoria**, Der. Joseph Chitty, Sixth Edition, v. II, London, 1813.
- PEET, Richard “Influences of British Market on Agricultural Development of Europe Before 1860”, **Transactions of the Institute of British Geographers**, No. 56, July 1972, s. 1-20.
- RIMLINGER, Gaston V., “Autocracy and the Factory Order in Early Russian Industrialization”, **The Journal of Economic History**, Vol. 20, No. 1, March 1960, s. 67-92.
- SANDBERG, Lars G., “Movements in the Quality of British Cotton Textile Exports, 1815-1913”, **The Journal of Economic History**, Vol. 28, No. 1, March 1968, s. 1-27.
- WARD, J. R., “The Industrial Revolution and British Imperialism, 1750-1850”, **The Economic History Review**, New Series, Vol. 47, No. 1, February 1994, s. 44-65.
- WILLIAM, Jacob **Tracts Relating to the Corn Trade and Corn Laws: Including the Second Report** (Notices Respecting the Commerce of the Black Sea and of the Sea of Azoff; More Specifically as Regards the Trade in Wheat), London, John Murray, Albemarle-Street, 1828.

